

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

10 (4) 2023

<https://doi.org/10.46868/atdd.2023>.

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received : 22.05.2023

Kabul tarihi | Accepted: 20.06.2023

Yayın tarihi | Published : 25.08.2023

Ceyhun Məmmədov

<https://orcid.org/0000-0002-7336-7909>

Deputy of the 6th convocation of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan, Doctor of Theology, Azerbaijan, ceyhunmv@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Məmmədov, C. (2023). 19. yüzüylün ilk yarısında Azərbaycan aydınlarının devlet-din ilişkileri üzerine görüşleri ve laiklik eğilimleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (4), 956-967.

19. yüzüylün ilk yarısında Azərbaycan aydınlarının devlet-din ilişkileri üzerine görüşleri ve laiklik eğilimleri

Öz

Batı Avrupa'da ve Doğu İslam dünyasında din ile devlet, hükümdar ile şahsiyet ilişkileri hakkında farklı felsefi görüşler vardı. Azərbaycan'da Aydınlanma'nın ortaya çıkışı sırasında İslam, sosyal hayatın her alanına hakim oldu. Din, bu dönemde devlet kurumlarının bel kemiği idi. Bu dönemden itibaren skolastik tutucu dini ve laik düşünce arasında bir mücadele başlamıştı. Bahs edilen dönemde, ilk nesil maarifçi filozof ve düşünürlerin İslam-devlet ilişkileri konusundaki görüşleri tarafsızdı. Abaskulu ağa Bakühanov (1794-1847) devlet, hükümdar, İslam, ulusal ve dini kimliğin karşılıklı ilişki sorununu, Mirza Şefi Vazeh (1794-1852) kamu yönetimi, adil, despot padişah, aydın hükümdar, İslami meseleler konusunu, Mirza Kazım Bey (1802-1870) devlette imam, İslam, ictihad, hükümdar ve dini reformlar, skolastisizmden laiklik ve sekülerleşmeye doğru gelişme eğilimlerini incelemiştir.

Anahtar Kelimeler: *Aydınlanma, Devlet, Din, Milli Ve Dini Kimlik, Adil Padişah, Aydın Hükümdar, Kamu Yönetimi, İmam, İslam*

In the first half of the 19th century, Azerbaijani intellectuals' views on state-religion relations and their secularism tendencies

Abstract

There were different philosophical ideas about the religion-state, ruler and personality relations in Western Europe and the Islamic world in the East. When enlightenment emerged in Azerbaijan, Islam dominated all spheres of public life. Religion was the mainstay of state institutions

at that time. From this period, the struggle began between the scholastic conservative religious and secular thinking. During this period, the views of the first generation of enlightened philosophers and thinkers on Islamic-state relations were loyal. Abbasgulu Agha Bakikhanov (1794-1847) spoke about the problem of interrelation of state, ruler, Islam, national and religious identity, Mirza Shafi Vazeh (1794-1852) about public administration, just, despotic shah, enlightened ruler, Islamic issues, and Mirza Kazimbey (1802-1870) about imam, Islam, ijihad, ruler and religious reforms in the state, and studied the development trends from scholasticism to secularism.

Keywords: Enlightenment, state, religion, national and religious identity, enlightened ruler, public administration, imam, Islam

Giriş

Aydınlanma döneminde Batı dünya görüşü sisteminde devrim yaratan filozoflar, laik düşünürler, ilahiyatçılar, gezginler ve bilim adamları gibi yeni entelektüeller ortaya çıktı. 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'da aydınların yoğun bir şekilde bulunduğu ülkeler "*bilim adamları cumhuriyetleri*" olarak nitelendiriliyordu. O dönemde Müslüman dünyası ve İslam da dahil olmak üzere diğer kültürlerle, dinlere yönelik tutumlar değişiklik göstermekteydi. Bu gerçekliğe aydınların bir kısmı kayıtsız kalırken, diğerleri açıkça düşmanca bir tutum sergiliyordu.

"İslam dünyası, Batı Avrupa için uzak bir coğrafyaydı. Avrupalılar, İslam dünyasını medeniyetlerinden uzak görüyorlardı. "İslam dünyası" tabiri, İslam'ın hakim din olduğu ve Müslüman bir hükümdar tarafından yönetilen bir coğrafya anlamına geliyordu" (Kelsay, 2004, s. 169).

18. yüzyılın aydınlanma felsefesindeki Batı değerler sisteminin temelinde, zekanın yardımıyla dünyayı daha iyi hale getirebilecek bir vatandaş vardı. Böyle olunca din onu ezmiyordu. Aynı zamanda o dönem Müslüman dünyasında devlet ile yetkileri din tarafından meşrulaştırılan hükümdar ilk sırada yer alıyor ve tebaaları onun tüm kararlarına tabi oluyordu.

Batı Avrupa aydınlanmasında İslam dünyası hakkında "Müslümanların sıkı birliğinin dine dayalı olduğu" fikri oluşmuştur. Yaygın olan bu fikre göre, sonuç itibarıyla dini fanatizm, bilimin, felsefenin ve sanatın gelişmesini engellediği gibi, devletlerinin de gelişmesini engelliyor, tek Hıristiyan kaynağının ise Batı'daki ilahiyatçıları ve seküler entelektüelleri bir araya getirdiği fikri savunuluyordu. O zamanlar bile, tüm insanların eşitliği konusunda aydınlar arasında bir birlik yoktu. Ancak aydınlar, gitgide özgürlük için mücadele ediyor, fanatizme ve hoşgörüsüzlüğe karşı çıkıyor ve hükümdarları kendi taraflarına çekmeye çalışıyordu. Batı aydın filozofları bilim, ahlak, vatandaşlık görevi (Abdulaziz Osman al-Tvaydzhush, 2009, s. 43). ve özgürlükle beraber yürüyen bir din hayal ediyor, böyle bir dinin

sağduyu ve mantığa dayanmasını istiyorlardı. Batı'da bir zeka çağı olarak kabul edilen aydınlanma, Azerbaycan dahil tüm dünyaya, İslam ve Türk-Müslüman dünyasına yayıldı.

İslam'da aydınlanmanın Batı'dan önce ortaya çıktığını, "*aydınlatmak, ışıkt*" kelimeleriyle ilişkili olduğunu iddia eden İslam alimleri, bu kelimenin "*Kur'an-ı Kerim'de yüz kez kullanıldığını belirtmektedirler*".

Felsefi bir terim olarak "aydınlanma", 16.-17. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkan hümanist, mantıksal, bilimsel temelli liberal eğilimleri ifade etmek için kullanılmıştır. İlk kez, "aydınlanma" terimini Alman filozof I. Kant kullanmıştır. Avrupa aydınlanması, medeniyeti kilisenin ve hurafenin üstünlüğünden kurtarmaya çalışmıştır. Aydınlanma fikri; "akıl", "doğa" ve "kalkınma" kavramları olarak bilinen üç kategoriye ayrılmıştır. Aydınlanma, kiliseye, devlete ve fanatizme düşmandı. Aydınlanma, İslam'da 6. yüzyılda ortaya çıkmış, Batı ve Doğu'ya yayılmıştır. Avrupa aydınlanması, kilisenin despotizmi ve aklın boğulması ile mücadele ederken, İslam medeniyetinde buna benzer bir olay söz konusu olmamıştır.

Kilise kurumu, onun ahlaki, finansal, politik, bilimsel despotizmi, politik ve sosyal reforma karşı çıkıyordu. "*İslami aydınlanma, akli kölelik psikolojisinden kurtardı. Aklın ve kalbin aydınlanması, Allah'a iman ve ilim ile elde edilir*" (Abdulaziz Osman al'-Tvaydzhus, 2009, s. 44).

O dönem aydınlarını 18.-19. yüzyıllarda Azerbaycan'daki siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel-manevi koşullar yetiştirdi. Dönemin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel-manevi gelişiminin karşılıklı ilişkisini ve etkileşimini açık bir şekilde tanımlayan akademisyen Firudin Köçerli şöyle yazıyordu;

"Sosyo-ekonomik ve siyasi hayattaki değişimler, halkın manevi ve kültürel hayatında, kelimenin tam anlamıyla ciddi bir yenilenmeye neden oluyordu. Orta Çağ'ın manevi durgunluğa ve zihinsel atalete mahkûm ettiği halk kitleleri, uyanmaya ve kendini anlamaya başlıyordu. Bu, bir bakıma ulusal bir rönesans çağı, yeni bir kültürün bir bütün olarak oluşumu, demokratik görüşlü aydınların ortaya çıktığı dönemdi (Köçerli, 1990, s. 7).

Bilindiği gibi aydınlanma, Azerbaycan'ın sosyal ve felsefi düşünce tarihinde 18. yüzyılda ortaya çıkmış olsa da, aydınlanma fikirlerinin kökleri çok eski zamanlara kadar gitmektedir. Aydınlar aslında İslam'ın temelini, özünü değil, bazı din adamlarını, despot hükümdarları ve yetkilileri eleştiriyordu. F. Alekberli'nin "18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başlarından itibaren yerel-skolastik-dogmatik İslam bağlamında daha ciddi bir dönüşüm başladı" fikri dikkat çekmektedir;

"Her halde, dönemin bazı düşünürlerinin genel olarak "İslam medeniyetini" kabul ederek dini suiistimal edenlere karşı çıkmaları, zamanına göre kahramanca bir eylemdi.

Bu bağlamda yerel-skolastik-dogmatik İslam'a karşı çıkanları, İslam'ın laik-yenilikçi, özgür ruhlu destekçileri olarak görüyoruz (A. A. Bakükanov, G. Zakir, S. Nigari). Adı geçenler, başlangıçta... Doğu İslam dünyasındaki tüm geri kalmışlığın (nadanlık, cehalet, bilgisizlik vb.) sebebinin ve her türlü yeniliğe karşı çıkan etkenin İslam ya da Doğu İslam kültürü olmadığını, basitçe ... hükümdarlar dahil sahte din adamlarının, müçtehitlerin, mollaların veya zalim, despot yetkililerin olduğunu (Ələkbərli, 2018, s. 93-94). kendi eserlerinde göstermişlerdir. Oysa, İslam'ın siyasi anlayışına göre hükümdar, halka ve topluma karşı sorumludur ve halk da hükümdara olan güvensizliğini dile getirme hakkına sahiptir. Araştırma metodolojisi Makalede, genel bilimsel analiz, sentez, sistemleştirme, genelleme ve karşılaştırmalı yöntemler, tanımlayıcı ve eleştirel tarihsel, sistematik, sosyo-kültürel ve karşılaştırmalı yaklaşımlar kullanılmıştır.

1. Devlet, hükümdar-İslam ilişkileri, milli ve dini kimliğin birliği sorunu

Bakühanov, İslam'ı tekelleştiren despotik hükümdarları eleştirirken onları aydınlanma yoluyla ıslah etmeye, İslam'ın ve devletin birbirine bağlı ve birlik halinde bir olgu olmasına çalışmıştır. Bakühanov'a göre hükümdar, insanları itaatkar tutmak için İslam'ı kötüye kullanıyor, oysa, *"devlet; dünyada düzeni sağlamaya yardım etmek için, dünyadaki düzen, dinde düzeni sağlamaya yardım etmek için gereklidir"* (Karimov, 1986, s. 29). İslam ve İslami yönetim, zulme ve adaletsizliğe son vermeyi amaçlar. İslam devletinde ilahi kanun dışında başka bir kanunun gücü yok.

Bakühanov'a göre, *"despot hükümdarlar, olumsuz eylemleriyle İslam'ı ilerici geleneklerden uzaklaştırıyor. İkiyüzlü ilahiyatçılar ve onları destekleyen despotik hükümdarlar sayesinde Müslüman ülkelerde keyfilik, cehalet ve nadanlık kol geziyor"*(Abbasqulu Ağa Bakıxanov, 2005, s. 273).

Bakühanov, "Hak Söz" şiirinde adil bir hükümdar imajını yaratmış ve bu tür yöneticilerin, halka, devlete, devletin temeli olan dine önem verdiğini ve dünya ile din işlerini birbirinden ayırdığını göstermiştir. *"Bakühanov, devlet politikasında dünya işlerini dinden ayrı tutmaktan yanaydı. Kuşkusuz burada "dünya işleri" ibaresi ile maddi dünyanın sosyo-politik, askeri vb. meselelerinin çözümü kastedilmekteydi"*(Ələkbərli, 2018, s. 152). Bakühanov, dünya ve din işlerinde istişarenin, eylemin, doğruluğun, dürüstlüğün, akla dayalı olmanın gerektiğini, dini ilimlerle birlikte dünyevi ilimlerin de öğretiminin önemini tavsiye etmiştir.

Batı ve Doğu kültürlerini karşılaştıran Bakühanov, Azerbaycan aydınlarının Avrupalılaşıma arzusundan farklı olarak Doğu-İslam kültürünü tercih ediyordu;

"Doğu kültürü canlanırsa, İslami kanun ve kurallar doğru bir şekilde uygulanırsa, Müslümanlar yalnızca dini değil, dünyevi ilimlere de hakim olursa, İslam dünyası eski saltanatına yeniden kavuşabilir. Öte yandan, Batı kültürü İslam ülkelerine uygulanamaz. Çünkü Batı kültürünün özü, İslam-Doğu kültürü ile örtüşmemektedir. Bu, Bakühanov'un Batı kültürünün olumlu yönlerini hiç görmediği anlamına gelmez. Şüphesiz o, meseleyi daha geniş bir perspektiften, milli ve dini özelliklerden yola çıkarak ele aldığı için Batı kültürünü Müslüman milletler için başarılı görmemiştir"(Ələkbərli, 2018, s. 156).

Bütün bunlar, Bakühanov'un vatansever bir aydın olarak Türk-Müslüman dinine, halkına ve vatanına bağlı olduğunun bir kanıtıdır. Bakühanov, Avrupa gezisinden sonra Batı kültürünün etkisi altında dini ve milli duygular arasında ayırım yapmaya başlamıştır. Çünkü Rus sömürgesi altındaki halkların Hristiyan, hatta Slav olmalarına rağmen ulusal kimlikleri ve bağımsızlıkları uğruna mücadele ettiklerini görüyordu.

Sovyet filozofu Haydar Hüseynov, A. Bakühanov'un sosyal felsefi görüşlerinde feodal yönetim usulünü eleştirdiğini, bilim ve kültürü mümkün olan her şekilde yaydığını, *"bağnazlığı ve dini zihniyeti acımasızca eleştirdiğini"* belirtmiştir (Hüseynov, 2006, s. 138). Kuşkusuz Hüseynov, ateist olmasına rağmen Bakühanov'un bir bütün olarak İslam dinini eleştirmesinden söz etmiyordu.

Bakühanov, *"Gülistan-ı İrem"*de hükümdarların olumlu ahlaki niteliklerinden bahsetmesine rağmen, onların fanatizmini ve zalimliğini affetmiyordu. Bakühanov, dönemin Şeki hükümdarı Memmed Hasan Han'ı şöyle tarif eder: *"... basiretli ve cesurdu, disiplini severdi ve Hanlığı içinde bu özelliklerini uygulardı; ama ne yazık ki güçlü bağnazlığı ve zalimliği, bu değerlerle örtüşmüyordu"* (Abbasqulu Ağa Bakıxanov, 2000, s.154).

Akademisyen Efrand Daşdemirov, A. A. Bakühanov dahil 19. yüzyıl aydınlarının İslami ideolojik ve felsefi geleneklerden ve ortaçağ Azerbaycan rönesansının edebi ve felsefi mirasından esinlendiklerini gösteriyor (Dashdamirov, 1996, s. 33).

F. Alekberli, A. Bakühanov'un din-devlet ilişkilerine yaklaşımını ayrıntılı olarak şöyle yorumlamıştır: *"Bakühanov, ilk bakışta Şii mezhebi adına konuşmasına rağmen, genel olarak İslam'ın insani doğasına vurgu yapmıştır. Bu bakımdan, İslam'ın herhangi bir ulus veya bölge ile ... sınırlandırılmasına karşı olan Bakühanov, bu dinin dolandırıcı imamların, zahidlerin tekelinden kurtulmasından, yenilikçi, özgür ve insani özünün canlandırılmasından yanaydı. Bu anlamda, insanın İslam ışığında mükemmel hale gelmesini ve Tanrı'ya kavuşmasını mümkün görmüştür"* (Ələkbərli, 2018, s. 167).

Bakühanov'un bu görüşü, çağdaş teolojik ve bilimsel literatürde İslam devletinin, devlet-din ilişkilerinin temel özellikleri ile örtüşmektedir. Allah'ın yardımıyla İslam, bütün

insanları birleştirir. İslam, sadece Araplara ait değildir, sadece bir Arap dini değildir. İslam, hiçbir zaman bir toplumu diğerlerinden, bir bölgeyi, dönemi, kuşakları diğerlerinden üstün tutmaz. Sadece O, yüce hükümdardır ve geri kalanlar sadece O'nun tebaasıdır. Allah gerçek kanun koyucudur.

"Allah'ın verdiği hiçbir kanun değiştirilemez; İslam devleti, bütün ilişkilerde Allah'ın Peygamber aracılığıyla ulaştırdığı kanunlara dayanır. Ülkeyi yöneten hükümet, insanları itaatkar tutmalıdır. Bu, Allah'ın kanunlarını uygulamakla yükümlü siyasi bir organdır. Eğer hükümet Allah'ın gönderdiği kanunları ciddiye almazsa, emirleri müminleri bağlamaz; İslam devleti ne despotik devlet ne de diktatörlük sistemidir. İslam devletine parlamenter bir yönetim şekli yabancıdır. İslam devleti, bir başkanlık sistemi biçimine de bağlı değildir. İslam devletini doğru bir şekilde karakterize edersek, insanların değil, ilahın, yaratanın "hukuk hakimiyeti" olarak tanımlanabilir" (Kasevich, Stankevich, 2010, s. 23).

Bakühanov'un aydınlanma görüşlerinde ulusal ve dini kimlik, Müslüman halkların hayatında bir bütünlük oluşturur. Bakühanov, Azerbaycanlılar da dahil olmak üzere her Müslüman halkın mutluluğunu din ve devletteki rönesansta görüyordu.

2. Adil padişah, kamu yönetimi, İslami ilişkiler

Azerbaycan aydınlarından Mirza Şafi Vazeh, İslam'a karşı değil, din adamlarına, fanatizme ve tiranlığa karşıydı;

"Vazeh de Bakühanov gibi İslam'ı, Doğu kültürünü değil, bunların yanında daha sonra ortaya çıkan batıl inançları ve asılsız, kurgusal şeyleri kabul etmiyordu. Bu anlamda, İslam-Doğu kültür ve felsefesi alanında derin bir bilgi birikimine sahip olan ve aynı zamanda döneminin ilerici kültürü olarak kabul edilen Batı kültürü ile yakından tanışan Vazeh'in dünya görüşündeki eleştirinin ana hedefi İslam değil, ikiyüzlü din adamları ve mollalardır" (Qasımzadə, 1974, s. 162).

Mirza Şafi, despotik, zalim padişahları insanların özgürlüğünü boğdukları için sert bir dille eleştiriyordu; *"Mirza Şafi, padişahların hükümranlığının, halkın cehaletinden ve geri kalmışlığından kaynaklandığını defalarca gösterdi."* (Hüseynov, 2006, s. 148). Vazeh, aptal padişahın halkı yönetmemesi için halkı aydınlatmanın gerektiğini yazıyordu. Vazeh'in eserlerinde adaletli yönetim, adil hükümdar ya da bir hükümdarın nasıl adil olmaya zorlanacağı konuları da özel bir yere sahipti. Örneğin *"Şah Abbas"* şiirinde Şah Abbas'ın halka zulmettiğini ve halkın eli kolu bağlı olarak ona tepki göstermediğini yazmıştır. Sadece Şah Abbas'tan daha fazla acı çeken sanatçı Selim bir çıkış yolu bulmuştur (Vazeh, 2004, s. 52).

Vazeh, Kacar hanedanı yönetimindeki boşluklara dikkat çekerek rastgele kişilerin devlette üst düzey görevlere getirilmesini eleştiriyordu. Vazeh, devleti yöneten vezirlerin ve vekillerin çoğunun rastgele tayin edilmesi durumunda devletin despotik, baskıcı bir devlet olabileceğini yazıyordu.

Mirza Şafî, siyasi risalesinde, halkı aldatmak için manifestolarını yayınlayan padişahların üzerine olanca gücüyle gidiyor. Padişahların halkın refahı ve özgürlüğü için hiçbir şey yapmadığını insanlara hatırlatıyor. Onların tüm manifestolarının tek bir amacı vardır; insanların özgürlüğünü daha da kısıtlamak ve halkı sömürmek (Hüseynov, 2006, s. 188-189).

"Padişah bir gün kendi elleriyle bir manifesto yazdı..." şiirinde Mirza Şafî, bir zamanlar bir padişah tarafından içeriği diğerlerinden farklı olan bir manifesto yayınlandığını yazıyor. Bu manifesto, insanlarda genel bir şaşkınlık yaratmıştır (Vazeh, 2004, s. 53). Haydar Hüseynov, padişahları Sovyet dönemine uygun olarak savaş yapan "sömürücü", despotik, zalim kişiler olarak nitelendiriyor.

Böylece Vazeh, aydınlanma görüşlerinde İslam'ı değil, batıl inançları ve asılsız, uydurma şeyleri eleştirir, skolastik dogmatik düşünceden seküler düşünceye geçiş yapıyor. Batı kültürünü takdir etmesine rağmen, onu idealize etmez. Vazeh'in "şarlatan" olarak adlandırdığı memurlardan (hükümdarlardan) kaçınma amacı, İslam'ı terk etmek veya Türk devletine son vermek anlamına gelmemelidir. Vazeh'in buradaki amacı çok basit; *"İslam dinini tahrif eden ve Türk devletini haksız çıkarılara karşı savaşmak."*

4. İmam, İslam, ictihat, aydın hükümdar kavramlarının karşılıklı ilişkileri. Dini reformlar

Din-devlet ilişkisinden bahseden Azerbaycanlı aydınlardan biri de Mirza Kazım Bey'dir. Mirza Kazım Bey'in İslam'dan Hristiyanlığa geçişi konusunda felsefi literatürde farklı yorumlar vardır. Kazım Bey, Şeyh-Şamil hareketine ithafen yazdığı bir makalede devlet-din ilişkilerini incelemiştir. H. Hüseynov bunu detaylı bir şekilde anlatmıştır. Hüseynov, Şeyh Şamil'in imamlığı hakkında şunları yazmıştır;

"M. Kazım Bey'e göre imam kelimesinin sözlük anlamı önder, rehber, yol gösterici, bölücü, ayrıca sınır, yol ve amaca ulaşmaya hizmet eden rehber, araç anlamına gelmektedir" (Hüseynov, 2006, s. 186).

H. Hüseynov, "imam" kelimesinin açıklamasında Kazım Bey'e göre "imam" dini ve sivil lider anlamına gelmektedir. "İmam" kelimesinin hukuki anlamının, Müslümanların hem dini hem de günlük yaşamında tüm işlerini yöneten kişi olduğunu, bu yüzden de imamlığın iki dereceye bölüldüğünü, büyük imamlık (kubra) ve küçük imamlık (sugra) anlamına geldiğini

açıklamaktadır. M. Kazım bey, Hz.Muhammed (s.a.s) zamanında imam kelimesinin çok önemli olduğunu göstermektedir. "İmam" kelimesi rehber, yol gösterici anlamına geliyordu. İbadet sırasında müminleri idare eden ve ibadet sürecini yöneten kişiye imam denirdi. Ayrıca, orduya kumandanlık eden kişiye de bazen imam denirdi. Buradan imam kelimesinin hukuki anlamının önder, kılavuz, rehber, yol gösterici olduğu anlaşılmaktadır. M. Kazım Bey, ayrıca imam kelimesinin Sünni ve Şiiilerde farklı anlamlar taşıdığı sonucuna varmıştır. Örneğin Şiiiler, Ali hanedanının son imamlarından sonra imamların mevcudiyetini yasal olarak kabullenmemişlerdir. Oysa Sünniler, imam seçmenin mümkün olduğuna inanırlar. Dolayısıyla imam kavramının farklı anlamları vardır. M. Kazım Bey, bütün bunlara ek olarak, imamlık rütbesinin ayrıca dönemin ileri gelen, saygın kişi gibi bir anlamı olduğunu yazıyordu.

"Zamanının önde gelen adamı anlamında İmamlık makamı, ilim sahasının en ünlülerine verilir. İslam'ın ilk yüzyıllarının dikkate değer bilginlerinin çoğu bu sığata sahiptir ve bazıları onu neredeyse kendi adları olarak kullanmıştır. Yukarıdakilerin hepsine ek olarak M. Kazım Bey, imam kelimesinin aynı zamanda halkın temsilcisi anlamına geldiğini de belirtmektedir"(Hüseynov, 2006, s. 188-189). Kazım Bey, Şeyh Şamil'in imamlığını şariat açısından tartışmalı bulsa da, halkın temsilcisi olduğunu, dini ve laik gücü elinde birleştirdiğini göstermiştir.

İslam kanunlarını ve ilgili kavramları açıklayan Kazım Bey'e göre "şariat" kelimesi "*yol hazırlamak*" anlamına gelir ve Kur'an ve Sünnet'ten (Peygamber ile ilgili hadislerden) oluşur. Fıkıh veya İslam hukuku da Kur'an ve Sünnetten oluşan Şariat öğretilerine dayanmaktadır (Mirza Kazim-bey, 1985, s. 247). "Fıkıh" kelimesinin "*kavrama, idrak*" anlamına geldiğini, bilgili kişiye de "*fakih*" dendiğini yazan Kazım Bey, "*fıkıh ilmi*" tarihinin Peygamber efendimizle başlayıp daha sonra dört halife (Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali) tarafından geliştirildiğini belirtmiştir. Ancak dört halifeden sonraki dönemde Müslümanlar arasında Kur'an ve Sünnet'e riayet konusunda görüş ayrılıkları artmış ve "*Böylece İslam'da yeni tarikat ve mezhepler (Hanefiler, Malikiler, Şafiiiler, Hanbeliler, Mutezileler, Hariciler vb.) ortaya çıkmıştır. Böylece Sünni fıkıh ekollerinin temeli atılmıştır*" (Mirza Kazim-bey, 1985, s. 251-252). Kazım Bey, şöyle devam ediyor; "*İslam'ın ilk günlerinden itibaren Doğulu hukukçular, hukukun bağımsızlığını ve dokunulmazlığını savunmuşlardır. Hz. Muhammed (s.a.s.), takipçilerinin dini ve siyasi hayatı hakkındaki her şeyi bir bütün olarak kendinde toplamıştı. Müritlerine bıraktığı Kur'an ve Sünnet, Peygamber'in vefatından sonra bile onlar için değişmez bir rehber olarak kalmaya devam etti*"(Mirza Kazim-bey, 1985, s. 255).

"İctihad" (ciddi çaba, özen) kavramının İslam fikhında özel bir yeri olduğunu vurgulayan Kazım Bey, bu dereceyi kazananlara "*müctehid*" denildiğini yazıyordu. "*İctihadın*

üç aşamadan oluştuğuna (kanunların hazırlanmasında bağımsızlık, kanun hazırlayanın kurduğu ekolün ve oluşturduğu sistemin bağımsızlığı, hükmün uygulanmasında bağımsızlık) değişen düşünürü göre, müçtehitlik, şariat açısından Allah'ın en yüksek armağanı olarak kabul edilir ve özel nüfus sahibi kişi anlamına gelir (Mirza Kazım-bey, 1985, s. 253). Kazım Bey, "Bu dereceye talip olanların, tabii ki, tüm hukuk ekolleri ile fıkıh açısından gerekli görülen Arapça ve mantık da dahil olmak üzere hukuk ilminin tüm dalları hakkında mükemmel bir bilgiye sahip olmaları gerekir. Onlar, kanundan kaynaklanan her türlü sorunu ivedilikle çözmeye hazır olmalı, kararlarını ispat edecek deliller sunmalı, birinci ve ikinci derece müçtehitlerin bu konudaki farklı görüşlerini ortaya koymalıdır" (Mirza Kazım-bey, 1985, s. 270-271). diye yazıyordu.

Şeyh Şamil, imamet aracılığıyla "müminlerin lideri ve Kafkasya'nın hükümdarı" unvanını kazandı (Mirza Kazım-bey, 1860, s. 303). Kazım Bey, imamet ve müridizmi "Müridizm ve Şamil" eserinde Müslüman Doğu'da, Kafkasya'da gelişimi ve Şeyh Şamil ile bağlantılı olarak incelemiştir. Kazım Bey, müridizm ile ilgili olarak cihat, tarikat ve davet kavramlarını şöyle açıklamıştır: "Cihat; inanç uğruna mücadele, tarikat; Allah'a giden gerçek yol, davet; nefret edilen hükümete karşı isyan, hukuki veya dini hakların korunması için yapılan bir çağrıdır" (Mirza Kazım-bey, 1860, s. 26).

M. Kazım Bey, 19. yüzyılın 30-50'li yıllarında aydın bir hükümdar fikrini savunuyordu. Kazım Bey'e göre, "akıllı yöneticiler ülkeyi sanayi, teknoloji ve bilimi geliştirmekle ileriye götürebilir ve güzel bir toplum yaratabilir" (Şükürov, 2005, s. 561). Filozof, tiranlık yönetim usulünden nefret eder. M. Efendiyev, "despotik yönetim usulünden nefretin, M. Kazım Bey'in sosyo-politik felsefesinin hümanizmini karakterize ettiğini" göstermiştir (Əfəndiyev, 2006, s. 413). M. Kazım Bey'e göre zorbalık, baskı ve köleliğe dayalı yönetim, halkın köleleştirilmesi, cehalete, geri kalmışlığa mahkum edilmesi, ahlâkının zedelenmesi, milli ve manevi değerlerin yok olması, halkların kültürünün gelişmesi yolunda bir engeldir. "Düşünürü göre, mevcut kurallar insanların doğal gereksinimlerini karşılamıyorsa, onları değiştirmek onun hakkıdır... yöneticiler bu hakkı çiğniyorsa, halkın, yönetimi devirme hakkı mahfuzdur" (Əhmədli, 2012, s. 135). Kazım Bey de dine değil, cehalete ve hurafelere karşı mücadele ediyor. Bunları ortadan kaldırmak için aydınlanmayı savunuyordu. Kazım Bey, İslâm'ı ilmi olarak incelemek istemiştir. Ağırlıklı olarak Türk-İslam kültürünü, kısmen de Doğu kültürünü kabul eden Kazım Bey, Hıristiyan-Avrupa kültürünü tercih etmiştir. Türk kültürünü eleştirirken şunları yazmıştır; "Kazım Bey, bir yandan" *Batı*, yürüttüğü politikalarıyla *Asya'da aydınlanmanı yaratamaz. Memleketin reformcuları bu memleketin ta kendisinde doğmalıdır*" (Mirza Kazım-bey, 1860, s. 66). diye yazıyor, bir

yandan da şöyle diyordu; *“Acaba Doğu dediğimiz, bizim ilk yurdumuz, insanlığın beşiği, bu nurun doğduğu yer ne zamanı aydınlanma nuruna bürünecektir? Medeniyet burada ne zaman canlanacaktır? Batı, gerçekten de burada hayırsever bir dönüşüm yapma gücüne sahip değil midir? İslam, gerçekten mi medeniyetin önünde ebedi bir engel olarak kalacaktır?”*(Mirza Kazım-bey, 1860, s. 66-67). Bu mülahazalardan, Kazım Bey'in Asya'nın ta kendisinde aydınlanmanın ortaya çıkması ve yerel reformcuların varlığı fikrini ileri sürerken bir yandan da Batı'nın Asya'da *"hayırsever bir dönüşüm"* yaparak *"Batı medeniyetine"* bir engel olarak gördüğü İslam'ın ortadan kaldırılmasından bahsettiği açıktır.

Devlet-din ilişkilerinden bahseden Mirza Kazım Bey, İslam'dan ziyade cehalet ve geri kalmışlığa karşı aydınlanmayı ve kültürü geliştirmeyi temel araç olarak görmüştür. Aydınlanmanın, halkların kamusal yaşamında yaygınlaşması sırasında cehalet ile aydınlanma arasında bir mücadele olduğunu ve bu mücadelede kültürün galip geldiğini ve insanlığın yolunu aydınlattığını vurgulamıştır;

"Dünya halklarının tarihini derinlemesine inceleyen düşünür, fanatizme daha sonra dünyevi otoritenin ayrılmaz bir parçası haline gelen tiranlığın eklendiğini kaydetmiştir. Sosyo-politik ve felsefi görüşlerinde tiranlığı sert bir dille eleştiren düşünür, tiranlığa düşman olmuş ve tiranlığın halkı köleleştirmek ve kültürel gelişimini durdurmak anlamına geldiğini belirtmiştir"(Əhmədli, 2012, s. 136).

Yazar, Mirza Kazım Bey'in devletlerin ve imparatorlukların kuruluş tarihini, gelişimini ve yıkılma nedenlerini anlattığını göstermiştir. İslam geliştikçe, *"fanatizm, daha sonra dünyevi otoritenin bir parçası haline geldiğinden ona tiranlık da eklendi."* (Mirza Kazım-bey, 1860, s. 66).

Kazım Bey'e göre dini reformların başlıca yönleri şunlardır;

- *"Hükümetin keyfilığının engellenmesi,*
- *Hem sarayda hem de soylular arasında lüksün ortadan kaldırılması,*
- *Bakanların, valilerin ve genel olarak yetkililerin suistimallerini son verilmesi,*
- *"Yönetimin işlevsilliği, adil yasaların tam olarak uygulanması."* (Əhmədli, 2012, s.

174). Böylece Mirza Kazım Bey'in devlet-din ilişkilerine en büyük katkısı, devletin laikliğe dayalı, adil kanunlarla idaresinden yana olmasıdır. O dönemde devlet-din ilişkilerini ciddi şekilde etkileyen süreçler gerçekleşiyordu;

- *"Azerbaycan kültürünün ve edebi çevrelerinin Rus ve Avrupa kültürüne ve edebi-sanatsal sürece entegrasyonu için gerekli fırsat ve koşullar oluştu,*

- Rusya ve Avrupa'nın entelektüel, kültürel ve edebi çevresiyle sıkı ilişkiler, yeni aydınlar sınıfının, yeni ve modern fikirlerin Azərbaycan kültürüne nüfuz etmesine ve dahil olmasına yol açtı,

- Azərbaycan toplumunun sosyo-ekonomik gelişimi, toplumun geleneksel özünü, sosyal-sınıf yapısını, milli-ahlaki, kültürel yaşamını değiştirdi, çağdaş Avrupa'nın demokratik değerlerinin gittikçe düşüncelere hakim olması için koşullar yarattı,

- Rusya'nın modern Avrupa odaklı bilim, eğitim ve kültür merkezlerinde bir Azərbaycanlı aydın tabakası yetişti” (Əliyeva, 2010, s. 90).

Sonuç

Böylece, 19. yüzyılın ilk yarısında ilk aydın kuşak, yenilik ve bilimin yanı sıra din ve laikliği birlik içinde görüyordu. Rus-Avrupa kültürünün etkisiyle din-devlet ilişkilerinde yeni değişimler ortaya çıkıyordu. Halkın manevi gelişimini etkileyen demokratik kültürel geleneklerin temelleri atılıyor, tarihi dini görüşlerin yerini rasyonel bir yaklaşım alıyor, artık 40'lı yıllarda Azərbaycan'ın felsefi ve sosyal düşüncesinde tarihi geçmiş konusunda laik bir tutum meydana geliyor, toplum hayatının tüm alanlarını kontrol altında tutan dini-skolastisizmden laikliğe geçişin temeli atılıyordu. Teokratik devlet konusunda modernite faktörü de kendini gösteriyordu. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Rus İmparatorluğu ile Kacar hanedanı yönetimindeki İran arasında Azərbaycan ikiye bölündü. Kuzey Azərbaycan'da Rus askeri işgal birimleri kuruldu. Dolayısıyla bu dönemde Azərbaycanlı aydınlar "devlet-din" ilişkilerinden bahsederken, ağırlıklı olarak Osmanlı Türkiye'sini, özellikle Kacar İran'ını devlet-din ilişkilerine örnek olarak göstermişlerdir. Bu dönemde Kuzey Azərbaycan'da İslam dininin, Sünni-Şii mezhebinin hakim olmasına rağmen devletimizi kaybettik.

Kaynaklar

Abbasqulu Ağa Bakıxanov (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Avrasiya-Press.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov. (2000). *Gülüstani-İrəm*. Minarə.

Abdulaziz Osman al'-Tvaydzhush. (2009). *Prosveshcheniye kak islamskaya kontseptsiya*, Mikbar, 7(3), 43.

Dashdamirov, E. (1996). *Natsional'naya ideya i etnichnost*. M.: MMPO.

Əfəndiyev, M. (2006). *Siyasi və Hüquqi təlimlər tarixi*. BDU nəşriyyatı.

Əhmədli, R. (2012). *Mirzə Kazımbəyin ictimai fikirləri*. Elm.

Ələkbərli, F. (2018). *Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər)*. Elm və təhsil.

- Əliyeva, Z. (2010). *Azərbaycan və fransız maarifçiliyi: qarşılıqlı əlaqələr*. Səda.
- Hüseynov, H. (2006). *XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən*. Zəkioglu.
- Karimov, G. (1986). *Ucheniye islama o gosudarstve i politike*, M.: Dushnche.
- Kasevich, Y., Stankevich, G. (2010). Gosudarstvo v islamskoy kontseptsii miroustroystva. *Obshchestvo i pravo*, 4 (31), 23.
- Kelsay, J. (2004). Dar-Al-Islam. *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*. (Volume.2/1, ss. 169). New York: Macmillan.
- Köçərli, F. (1990). M. F. *Axundzadənin dünyagörüşü*. Elm.
- Mirza Kazim-bey. (1985). *Izbrannyye proizvedeniya*. Vyaz.
- Mirza Kazym-bey. (1860). O zhzhnosti imama, yego vlasti i negodovaniya. *Russkoye slovo*, 3, 303.
- Mirzə Şəfi Vazeh. (2004). *Nəğmələr*. Şərq-Qərb.
- Qasımsadə, F. (1974). *XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: ali məktəblər üçün dərslik*. Maarif.
- Şükürov, A. (2005). *Şərq fəlsəfəsi və filosoflar*. Elm.